

◆ Ədəbiyyatşünaslıq

Asif RÜSTƏMLİ

CÜMHURİYYƏT NƏFƏSLİ NƏĞMƏLƏR

Azərbaycan Cümhuriyyəti yaranışı ilə azadlığa, istiqlala təşnə olan könüllərə ilıq bahar havası, qızılgül qoxulu səhər mehi, sübh şəhi, qızarmış dan yerinin şəfəqləri kimi daxil oldu. İnsanların ruhunda, duyğu və düşüncələrində yenilənmə, canlanma, tərəvətlənmə təzahürləri müşahidə edildi. Onilliklərlə maarifçilərin ədəb-ərkanla, inadla qəflətə, zülmətə, cəhalətə, ətalətə, əsarətə qarşı apardıqları mübarizə zəfərlə sonuçlandı. Maarifçilər nəslinin ana ruhundan halal süd əmən, zəkasından, təfəkküründən barınan milli istiqlal öz təcəssümünü Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranışında, bərqərar olmasında tapdı. Vətən gülzarının may səmasında süzən bülbüllərin cəh-cəhi, zümzüməsi, istiqlalına qovuşmuş insanların, könül nəğməsi ilə həmahəng, həməvaz oldu. Bir-birinin ardınca mahnı, marş, nəğmə, şərqî topluları işıq üzü gördü, təkrar nəşrlər ehtiyacları ödəməkdə çətinliklər çəkirdi. Müəslif və tərtibçilərdən Mirzə Abbas Abbaszadə¹, Əbdül Rəhman Dai², Hacı Kərim Sanılı³, Balaqədəş Səttaroğlu⁴, Həsən Ziya⁵ və digərlərinin kitabları əl-əl, ev-ev pərvazlandığı bir zamanda onlardan daha sevgin və seçkin, yüksək zövqlə, peşəkarlıqla mətnləri süslənmiş, klassik poeziyaya dərin məhəbbət duyğusu ilə tərtiblənmiş “Milli nəğmələr” çələngi sevənlərinin auditoriyasında boy göstərdi. Mirzəzadə soyadı ilə cəm və nəşr edilmiş bu toplu 77 şeirdən ibarət olmaqla bərabər 1919-cu ildə Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən “İran” elektrik mətbəəsində çaplanmışdır. Tərtibçi Mirzəzadənin kim olması barədə “Milli nəğmələr”də informasiya verilməsə də birinci aydınlaşdırıcı məlumata “Azərbaycan kitabı” bibliografiyasında təsadüf olunur. Bu mötəbər mənbədə yazılmışdır: “Mirzəzadə Ağahəsən. Milli nəğmələr. Came və nəşri: Mirzəzadə. Birinci çap. Bakı, “İran” elektrik mətbəəsi. 1919. 76 səh.”⁶

¹ M.A.Abbaszadə. Arvad ağısı. B., Nəşri: Mirzəzadə, “Məktəb” mətbəəsi, 1918, 32 s.

² Ə.R.Dai. Əsgəri nəğmələr. B., “Hökumət” mətbəəsi, 1919, 16 s.

³ H.K.Sanılı. Mahnılar. B., “Novruz” mətbəəsi, 1919, 30 s.

⁴ B.Q.Səttaroğlu. Ordu Marşları. B., “Azərbaycan” q., mət-si, 1919, 16 s.

⁵ H.Ziya. Yeni nəğmələr. B., Nəşri: Həsən Hüseynzadə, 1919, 16 s.

⁶ “Azərbaycan kitabı” (bibliografiya), üç cildə, I cild. 1780-1920. Bakı: 1963, s.175

“Azərbaycan kitabı” bibliografiyasının tərtibçisi Ə.Y.Əliyev “Mirzəzadə”nin Ağə Həsən olduğunu təsdiqləsə də bu güvənin hansı fakta, mənbəyə istinadən verildiyi məlum deyildir. Bəllidir ki, Ağə Həsənin böyük qardaşı Qafur Rəşad (1884-1943) hələ 1911-ci ildə “Nəşriyyatı-Mirzəzadə”ni təsis etmiş, onun “müdir və sahibi-imtiyaz”lığı ilə həmin ilin noyabr ayından “Məktəb” jurnalı və “Məktəb elektrik mətbəəsi” fəaliyyətə başlamışdır. İyirmi yaşlı Ağə Həsən isə şübhəsiz ki, böyük qardaşı Qafur Rəşadla birlikdə həm “Nəşriyyatı-Mirzəzadə”də, həm də “Məktəb” jurnalında bərabər çalışmışlar. Müəyyən müddət Lahıca müəllim işləmiş Ağə Həsən Mirzəzadə (1891-1918) bir müddət redaktor vəzifəsində işləmiş, 1916-1917-ci illərdə “Sovqat” qəzetinin müdiri və “sahibi-imtiyaz”ı olmuşdur.

“Milli nəğmələr” şeir kitabının ilk mərhələdə – 1918-ci ildə toplayıcısı olsa da Ağə Həsən Mirzəzadə təəssüf ki, nəşr işini başa çatdırmamış, ömrünün çox gənc çağında – 27 yaşında, vərəm xəstəliyinin məşəqqətli əzabları altında 1918-ci il 19 noyabr tarixində dünyasını dəyişmişdir. Ədəbi ictimaiyyət üçün ağır itki olan Ağə Həsən Mirzəzadə haqqında “Azərbaycan” qəzeti qara, qalın haşiyə içində dərc etdiyi məlumatda yazırdı: “Qafur Rəşad Mirzəzadə kəmalı-yaş və təhəssürlə öz sevgili qardaşı, müəllim və mühərrir Ağə Həsən Mirzəzadənin ölüm xəbərini qövm-əqrəbə və dost-aşnalarına xəbər veriyor. Təşyiye-cənəzə (Cənəzəni müşayiət etmə – A.R.) bu gün çəharşənbə günü, sübh saat 10-da Nijni Təzəpirski küçədə 25 nömrəli evdən götürülüb Təzəpir məscidinə aparılacaqdır.”⁷

Ağə Həsən Mirzəzadənin vəfatından sonra “Milli nəğmələr” üzərində yarımçıq qalmış toplama, tərtib və nəşrə hazırlama işlərini onun böyük qardaşı Qafur Rəşad Mirzəzadə vəfa borcu olaraq ləyaqətlə başa çatdırmış və 1919-cu ilin təxminən iyun-iyul aylarında “İran” mətbəəsində dərc etdirmişdir. “Milli nəğmələr”ə daxil edilmiş, sözləri Xədicə xanıma, musiqisi Zülfüqar bəy Hacıbəyliyə məxsus olan “Milli Marş” “Evraqi-Nəfisə” məcmuəsində “Təzə milli marşdır”⁸ adı ilə çap olunmuşdur. Məlumdur ki, Ağə Həsənin vəfatından yarım il sonra jurnalda dərc edilmiş “Milli Marş”ın “Milli nəğmələr” kitabına salınması yalnız Qafur Rəşadın xidməti kimi dəyərləndirilə bilər. Bununla belə Abdulla Şaiqin “Uşaq gözlüyü” kitabının 6-cı nəşri “Nəşriyyatı-Mirzəzadə”də çapa hazırlanmış və 1919-cu ildə “İran” mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Bu və ya digər faktlar təsdiqləyir ki, Ağə Həsənin dünyasını dəyişməsindən sonra da Qafur Rəşad nəşirlik fəaliyyətində soyad olaraq “Mirzəzadə” adından istifadəni davam etdirmişdir. Faktların müqayisəsi təsdiqləyir ki, “Milli nəğmələr” kitabı üçün materialların toplanması, seçilməsi və tərtibçilik işləri Ağə Həsən və Qafur Rəşad Mirzəzadə qardaşlarının birgə zəhməti ilə araya-ərsəyə gətirilmişdir.

Toplunun nəşr olunduğu “İran” elektrik mətbəəsi Bakı şəhərinin o vaxtkı İ.Vorontsov (indiki İslam Səfərli – A.R.) küçəsində yerləşirdi. Bəzi mənbələrin yazdığına rəğmən “İran” elektrik mətbəəsi İran dövlətinin Bakıdakı Konsulluğunun tabeliyində fəaliyyət göstərmirdi. Bu mətbəə 1918-ci ildə yaradılmışdır. İlk kitabı 1918-ci (hicri 1337) ildə işıq üzü görmüş M.S.Zeynalzadənin “Həvəs” adlı 24 səhifəlik hekayəsidir. “İran” elektrik mətbəəsinin nəşr etdiyi ikinci kitab Məhəmməd Əfəndi Dağıstaninin “Zeynül-məkatib”i (Zeynin məktubları, 1919, 24 s.), üçüncü kitab isə “Mirzəzadə”nin tərtib etdiyi “Milli

⁷ “Azərbaycan” qəz., B., 1918, 20 təşrin-i-sani (noyabr), № 45, s.1

⁸ Təzə milli marş. B., “Evraqi-nəfisə” jur., 1919, 28 may, № 3, s.11

nəğmələr” məcmuəsidir. Bunlardan əlavə Nəriman Nərimanovun “Biz Qafqaza nə şüar ilə gedirik” (1919) və digər kitabçalar da “İran” mətbəəsində basılmış və yayınlanmışdır.

Cümhuriyyət dövrünün məşhur satirik jurnalı “Zənbur” nəinki “İran” elektrik mətbəəsində çap olunurdu, həm də redaksiyası (idarəsi) bu mətbəədə yerləşirdi. Satirik məcmuənin ilk sayında yazılırdı: “Məcmuənin adresi: Bakı, Voronsovski küçədə, “İran” mətbəəsində “Zənbur” idarəsi”.⁹

“İran” mətbəəsi və “Zənbur” jurnalı Məclisi-Məbusanın (Parlamentin) “Hümmət” Sosial Demokrat fırqəsi və şəxsən Əliheydər Qarayev tərəfindən himayə olunurdu. Karikatura ustası Əzim Əzimzadənin və Məhəmməd Əli Sidqinin “Zənbur”un fəaliyyətində xidmətləri danılmazdır. Məhz qeyd olunan siyasi-ideoloji yaxınlığa görə Mirzəzadə qardaşlarının tərtib etdikləri “Milli nəğmələr” kitabının çapı “İran” mətbəəsində, satış reklamı isə yalnız “Zənbur” məcmuəsi vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Satirik jurnal üslubuna “xılaflıq” çıxaraq bildirişində yazırdı: “Elan. 76 səhifədən ibarət “Milli nəğmələr” çapdan çıxub mövqeyi-füruşə (satışa – A.R.) qoyuldu. Bu kitab məktəb nəğmələri, el nəğmələri və əsgər nəğmələrinin məcmuəsidir. Qiyməti 10 ruble. Bakının kitab mağazalarında satılır”.¹⁰

Bu elan “Zənbur” məcmuəsində 1919-cu il iyul-noyabr aylarında beş dəfə (“Zənbur”: 1) 1919, 26 iyul, № 16; 2) 1919, 2 avqust, № 17; 3) 1919, 9 avqust, № 18; 4) 1919, 30 avqust, № 21; 5) 1919, təşrin-i sani (noyabr), № 24) təkrar olaraq oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır. İstinad olunan faktlar təsdiqləyir ki, Qafur Rəşad Mirzəzadə ictimai-siyasi baxışlarına görə Sosial-demokrat fırqəsinə yaxınlığı ilə tanınmış, “İran” elektrik mətbəəsi təsis olunduğu gündən bu müəssisə ilə sıx əməkdaşlıq etmişdir. Bəlkə də sovet rejimi dönməndə 1937-ci ilin dəhşətli repressiyasından kənarda qalmasında diqqətçəkən amillərdən biri də onun sosdemokratlarla yaxın mövqedə olması, açıq siyasətdən uzaq dayanması amili müəyyən təsir göstərmişdir.

“Milli nəğmələr”dəki şeir müəlliflərinin tərkibini nəzərdən keçirdikdə onlardan bir qrup ədibin Türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olduğu bəllənir. Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Əhməd Kamal, Məhəmməd Əmin Yurdaqlı, Məhəmməd Sahib, İsmayıl Həqqi bəy, Feyzi bəy, Əli Kami Akyüz, Əli Ələvi, Müəllim Naci, Abdulla Cövdət və digərlərinin hərbi vətənpərvərlik, yurdsevərlik, elm, maarif, təhsil, mədəniyyət, mənəviyyət, əxlaq, haqsızlıq, ədalətsizlik və b. mövzularda yazdıqları vətənə və millətə həsr olunmuş şerqlər, qəhrəmanlıq marşları, nəğmələr yüksək zövq və böyük peşəkarlıqla seçilərək “Milli nəğmələr”ə daxil edilmişdir.

Tofiq Fikrətin 1908-ci ildə yazdığı və Azərbaycanda da məşhur olan “Millət şerqisi” dövrün ilk istiqlal marşı idi. Şerqinin: “*Millət yoludur, Həqq yoludur, tutduğumuz yol, Ey Həqq yaşa, ey sevgili millət yaşa... var ol!*”¹¹ - şah beyti “İstiqlal” qəzetinin epigrafi kimi Cümhuriyyətsevərlərə ünvanlanmışdır. Namiq Kamalın “Vətən marşı”, “Marş” əsərlərinin hər biri vətən sevgisinin əbədiyyat manifestidir. “*Amalımız, əfkarımız iqlal-i Vətəndir, Sərhəddimizə qalə bizim xak-i bədəndir!*” – deyə vətənə və insanlığa hərbi and kimi səslənən bu odlu misralar gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucuları və qoruyucuları

⁹ Məcmuənin adresi. Bakı, “Zənbur” məcmuəsi, 1919, 9 nisan (aprel), № 1, s.2

¹⁰ Elan. Bakı, “Zənbur” məcmuəsi, 1919, 26 təmmuz (iyul), № 16, s.7

¹¹ Bakı: “İstiqlal” qəzeti, “Novruz” mət-si, 1919, 4 vevral, (seşənbə), №1, s.1

üçün səfərbərlik çağırışı idi. Namiq Kamalın 1872-ci ildə yazdığı, “Vətən yaxud Silistre” adlı 4 pərdəli dramında “Vatan şarkısı” adlandırdığı, tərtibçi Mirzəzadənin “Vətən marşı” adı ilə “Milli nəğmələr”ə saldıdığı, güclü daxili enerjiyə malik misraların ritmi, istiqlalçılar nəslinin nəbzi ilə eyni ritmdə, eyni ahəngdə döyünürdü.

Əhməd Kamalın (1873-1942) “Təraneyi-vətən” şeiri ilk dəfə 1910-cu ildə “Yeni Füyuzat” jurnalının 3-cü sayında dərc olunmuşdur. Bu marş sonralar Cəfər Bünyadzadənin çap etdirdiyi “Kəşkül və yaxud Nəğmələr məcmuəsi”ndə¹² çıxmış, 6 bənddən ibarətdir. “Kəşkül və yaxud Nəğmələr məcmuəsi”ndə 4-cü bəndin üç misrası fərqlidir: *“Anamızdır, anamız, Anamızdan ucamız, Bu Vətəndir xocamız...”* və s. Bu şeirin iki bəndi “Milli nəğmələr”də ixtisar edilmişdir. Ə.Kamalın “Təraneyi-vətən” şeiri “Milli nəğmələr”dəki redaksiyada Balaqədəş Səttaroğlunun cəm və nəşr etdirdiyi “Ordu Marşları” kitabında¹³ da nəşr olunmuşdur. Azərbaycanda dönə-dönə çap edilən bu marş Türkiyədə uzun onilliklər araşdırıcılara məlum deyildi. Əsərin nəşr versiyaları arasında müəyyən fərqlərin mövcudluğu diqqət çəkir.

Türkiyəli şair, pedaqoq, tərcüməçi Əli Kami Akyüzün (1873-1945) “Marş” şeiri “Milli nəğmələr” (1919) kitabına müəllif imzası olmadan daxil edilsə də bu şeir Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə (və sonrakı dövrlərdə) yeni yaranmış Azərbaycan ordusunun, gənc əsgərlərin ruhlandırılmasında, döyüş əzminin yüksəldilməsində mühüm, əvəzsiz rol oynamış məşhur əsgəri marşdır:

***“Anam məni yetişdirdi bu yerlərə yolladı,
Bu sancağı təslim etdi, Allaha ismarladı”.***

Görkəmli sənətçi Cavanşir Quliyevin bəstəsində bu marş könülləri fərəh, qürur hissi ilə coşdururdu, müharibə dövrünün əsgəri nəğməsi silsiləsindən yaddaşlara əbədi həkk olunmuşdu. Sadəcə olaraq Əli Kaminin “Marş”ının mətni üzərində ciddi “əməliyyat” aparılmış, daha çox azərbaycanlaşdırılmışdır. Çünki, “Marş” “Qafqazın şanlı əsgəri”nə həsr edildiyi halda “Azərbaycan əsgəri”nə çevrilmiş, “Marş”ın ikinci bəndi isə bütövlükdə yenidən yazılmışdır.

Ön söz yazılan ərəfədə bəstəkar Cavanşir Quliyevlə əlaqə saxlanmış, o, bu sətirlərin müəllifinə bildirmişdir ki: “Marş”ın mətnini Laçında, müharibə dövründə ona Arif Paşayevin batalyonunda xidmət edən zabit, bölük komandiri Əhliyyət Süleymanov vermişdir. O vaxt şeirin müəllifi də məlum deyildi. Marşın ilk versiyası Əli Kaminin sözləri əsasında ifa edilmişdir. Müəyyən müddətdən sonra Az.TV-də mənə bildirildi ki, “Əsgər marşı”nın ikinci bəndi zəifdir, onu dəyişmək lazımdır. Şair, telejurnalist Ağalar Mirzə “Əsgər marşı” üçün yazdığı ikinci bəndi təqdim etdi:

***“Yastığımız Vətən daşı,
Yorğanımız qar olsun.
Biz bu yoldan dönər olsaq
Namus bizə ar olsun!”***

¹² Bakı: “Kəşkül və yaxud Nəğmələr məcmuəsi”, “Səda” mətbəəsi, 1913, s.28-29

¹³ Əhməd Kamal. Təraneyi-vətən. Bakı: “Ordu marşları”, 1919, s.16

*Nə gözəldir ölmək bizə
Sevgili Vətən üçün
Yanar ürək yurd eşqilə
Daima için-için...”*

Fərqli zamanlarda yaşamış azərbaycanlı şair Ağalar Mirzənin (1954-2008) türkiyəli söz ustası Əli Kəminin (1873-1945) “Marş”ına əlavə yazdığı bu bir bənd eyni ruhun, hissiyyatın, düşüncənin bariz təəcəllası kimi bir-birini tamamlamışdır.

Cavanşir Quliyevin səsləndirdiyi bu dəyərli məlumat onilliklərdən bəri sirr pərdəsi altında qalmış həqiqətləri üzə çıxartdı, Türkiyə və Azərbaycan xalqlarının tarixi qardaşlığının mədəniyyət faktı, birliyə, bütövlüyə səsləyən cəsarət, mətanət, şücaət və qeyrət “Marş”ı ucalığında bərqərar olmuşdur.

Ədəbi topluda yer almış Məhəmməd Əmin Yurdaqulun “Vətən”, Məhəmməd Sahibin “Qitə”, “Çocuq”, İsmayıl Həqqi bəyin “Marş” (eyni adda üç nümunə), “Könüllülər nəğməsi”, Feyzi bəyin “Marş”, Əli Ələvinin “Tərəqqi”, “Çalışalım”, Müəllim Nacinin “Çalışalım”, “Heyhat”, Abdulla Cövdətin “Ənirlər” (iniltilər) şeirləri “Milli nəğmələr”in poetik ruhuna uyğun seçilmiş və topluya daxil edilmiş klassik ədəbiyyat nümunələridir.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Mirzəzadə qardaşları “Milli nəğmələr”in bədii materiallarının müəyyən qismini “Türk nəğmələrinin məcmuəsi”¹⁴, “Kəşkül və yaxud Nəğmələr məcmuəsi”¹⁵, “Ordu marşları”¹⁶, “Əsgəri nəğmələr”¹⁷ və digər məcmuələrdən, kitablardan, müəllif əlyazmalarından, mətbuat səhifələrindən toplayıb nəşrə hazırlamışlar.

“Türk nəğmələrinin məcmuəsi”nin nəşiri Həsən bəy Məlikzadə Zərdabi, şeirlərin müəllifi isə kitabın cildində və titullarında qeyd edilməmişdir. Məcmuənin çapına Tiflis senzura idarəsi 14 iyul 1900-cü ildə icazə vermiş, hicri 1318-ci (miladi 1901-ci) ildə Badkubə (Bakı) şəhərindəki “Qubernski pravlinanın mətbəəsində” dərc edilmişdir. Bu həmin mətbəədir ki, H.B.Zərdabi Türkiyədən alıb gətirdiyi ərəb hürufatı ilə 1875-1877-ci illərdə ilk milli qəzetimiz olan “Əkinçi”nin nəşrini burada həyata keçirmişdir. Kitabın adı rus dilində belə yazılmışdır: “Sbornik xorovix Aderbedjanskix pesen” (Azərbaycan xor nəğmələrinin məcmuəsi – A.R.). Nəşir bəlkə də bu adla sensorun diqqətini kitabdan yayındırmaq məqsədi güdmüşdür. “Türk nəğmələrinin məcmuəsi” eyni fərdi üslubda yazılmış, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri olmaqla 18 şeirdən ibarətdir. Bu əsərlərin 1-dən 18-dək “nömrə”lənməsi müxtəlif müəlliflərin əsərlərindən seçmələr olmadığı, yalnız bir şairin qələminə məxsusluğu anlamına gəlir. H.B.Zərdabi əgər nəğmələr kitabının nəşiridirsə (özünün də yazdığı kimi-A.R.) bəs şeirlərin müəllifi kimdir? Bu suala əslində şeirlərin özü daha dürüst və dəqiq cavab verir. “Türk nəğmələrinin məcmuəsi”ndə verilmiş ilk, “nömrə –1” şeir “Duayi-padşah” adlanır. Səkkiz bəndlik şeirin sonunda – möhürbəndində yazılır:

¹⁴ Türk nəğmələrinin məcmuəsi (Nəşiri H.B.Zərdabi). Badkubə (Bakı), Qubernski pravlinasının mətbəəsi, 1318 (1901), 33 s.

¹⁵ Kəşkül və yaxud Nəğmələr məcmuəsi (Came və nəşiri Cəfər Bünyadzadə). Bakı: Orucov qardaşlarının mətbəəsi, 1913, 64 s.

¹⁶ Ordu marşları (Came və nəşiri B.Q.Səttaroğlu). Bakı: “Azərbaycan” qəzeti mətbəəsi, 1919, 16 s.

¹⁷ Əsgəri nəğmələr (nəşiri Ə.R.Dai). Bakı: “Hökumət” mət-si, 1919, 16 s.

*Sayəsində cümlə cahan,
Asudədir pirü cəvan.
Naseh edər virdi-zəban,
Padşah salamat olsun!
Yaruna səadət olsun*¹⁸

Kitabda müqəddimə əvəzinə verilmiş “Duayi-padşah” Rusiya İmperiyasının çarı II Nikolay Romanova həsr edilmiş, padşahın özünə və yarına (xanımına) “virdi-zəban” (dilin əzbəri) olan duanı şübhəsiz ki, Naseh təxəllüslü Ağa Əli Əfəndizadə (Şamaxı, 1856-1914) yazmışdır. “Türk nəğmələri məcmuəsinin” ilk 9 şeirinin möhürbəndləri də “Naseh” adı ilə damğalanmışdır. Şairin təxəllüsünə və fərdi üslubuna güvənərək birmənalı vurğulamaq olar ki, “Türk nəğmələrinin məcmuəsi” kitabı Ağa Əli Naseh Əfəndizadənin ilk poeziya toplusudur. Söylənilən fikri qüvvətləndirmək üçün həmin kitabdan Nasehin şeirlərinin son bəndində şairin təxəllüsü olan beytləri təqdim edirik:

*“Sübhü məsa söylər Nasehü nalan,
Qəflət ilə yatma, huşə gəl, oyan”.*

“Tərif-i-elm”, s.5-6

*“Sübhü məsa söylə Naseh,
Virdi-zəban eylə Naseh,
Dua eylə belə Naseh,
Rəhmətini eylə şamil,
Ədəblə elmə qıl amil”.*

“Münacati-mütəllimin”, s.7-8

*“Naseha mədrəsə dər bağı həyavü ismət,
Oldur yetirən bari-dirəxti-hikmət”.*

“Tərif-i-məktəb”, s.8-10

*“Nasehin eşidin bu nəsihətin,
Aşnalara gör necə edir bu vəsiyyəti*

“Bahariyyat”, s.10-11

*“Naseh nəsihət etməz, əğyarə etmə cuş ilə guş,
Kibrü məniyyət etmə həmvarə”.*

“Nəsayih”, s. 11-12

*“Cümlə guş edin Nasehin sözün,
Bisəmər olan oğuli - qulu neylərəm”.*

“Tərgibi-ətəfali-məktəb”, s.13-14

*“Aç bir gözün qəflətdən ol huşyar...
Naseh nəsihəti deyil kəm əyyar”.*

¹⁸ Naseh. “Duayi-padşah”. Türk nəğmələrinin məcmuəsi (Nəşiri H.B.Zərdabi). Badkubə, Qubernski pravliniyanın mətbəəsi, 1318 (1901), s.3

***“Naseh bu nəsihət ki, deyirsən nə gözəldir,
Ümid budur rəhmət edə haqq əvəzinə”.***

“Fəziləti-məktəb”, s.16-18

Nasehin “Türk nəğmələrinin məcmuəsi” kitabında yer alan “Nəsihət”, “Tərgib”, “Marş İrani”, “Tərifü elm və tərbiyə”, “Göz aç”, “Pənd”, “Gap”, Nəsayih” şeirləri də Ağa Əli Əfəndizadənin digər əsərləri ilə eyni üsluba, biçimə, məzmunu və sıralanmaya daxildir.

Postcümhuriyyət dövrünə qədər bəzi kitablarda müəllifin adı verilməmiş (Məs., H.K.Sanılının “Mahnılar” – 1919 şeir toplusunda müəllifin adı qeyd olunmamışdır – A.R.), bəzilərində isə yalnız “camei və nəşiri”nin adı verilmişdir. Nasehin kitabındakı şeirlərdən bəzisinin tutarlı faktlara əsaslanmadan H.B.Zərdabinin hesab edilməsi, onun adı ilə müxtəlif nəşrlərə yol açması tamamilə yanlış yozum, absurd ehtimaldır. Şübhəsiz ki, bu yanlışlığın ilk qaynağı H.B.Zərdabinin vəfatından iki il sonra hicri 1326-cı (miladi 1909-cu) ildə “Nicat” Məarif Cəmiyyətinin təşəbbüsü, nəşirliyi və maliyyə dəstəyi ilə “Türk nəğmələrinin məcmuəsi” kitabının Orucov qardaşlarının çapxanasında təkrar basılması və yayımlanmasıdır. İkinci nəşrin bağışlanmaz qüsurlarından biri də ondan ibarətdir ki, “Nicat”çılar kitabı bütövlükdə H.B.Zərdabiyə aid edərək titullarına yazmışlar: “Həsən bəy Məlikzadə Zərdabinin Türk nəğmələrinin məcmuəsi”.¹⁹

Mövcud təqdimatda bulunanlar bəlkə də güman etmişlər ki, bununla Həsən Bəy Zərdabinin şöhrətini daha da ucaltmış, onu məşhurlaşdırmışlar. Amma, törətdikləri xətanın böyüklüyündən xəbərsiz olanlar unutmuşlar ki, onlar oxucuları çaşdırmış, onları əsassız mövqe sərgiləməyə, yetərinə dəlil-sübut olmadan birinin əsərini digərinin adına çıxmağa vadar etmiş, yazının, kitabın ülvyyətinə, qüdsiyyətinə olan inamı sarsıtmışlar.

Həsən Bəy Zərdabinin nəşiri olduğu “Türk nəğmələrinin məcmuəsi”ndə (Badkubə, 1901, s.30-31) və eyniadlı kitabın ikinci nəşrində (B., Nicat Cəmiyyəti, Orucov mət., 1909, s.28-30) “Gap” şeiri imzasız çap olunmuş, növbəti nəşrdə Cəfər Bünyadzadənin çap etdirdiyi “Kəşkül və yaxud Nəğmələr məcmuəsi”ndə (“Səda” mətbəəsi, 1913, s.12) yanlış olaraq əsərin imza yerində “Həsən bəy Zərdabi” yazılmış, eyniadlı kitabın 1914-cü il (s. 13-14) nəşrində də bu səhv təkrarlanmışdır. Nəticədə C.Bünyadzadənin məlum səhvi “Milli nəğmələr”də də özünü bürüzə verməli olmuşdur. C.Bünyadzadənin “Kəşkül...”ündə “Gap”ın 4-cü bəndi, 3, 5 və 6-cı bəndin son misraları ixtisar edilmişdir. Yanlış mülahizələrə güvənənlərə rəğmən, “Gap” şeiri birmənalı olaraq Ağa Əli Naseh Əfəndizadəyə məxsusdur.

“Kəşkül və yaxud Nəğmələr məcmuəsi”nin “1913-cü il nəşrində “Ayıl qardaşım” şeiri (s.17) yanlış olaraq “Həsən bəy Zərdabi” imzası ilə verilmiş, səhvini anlayan nəşir eyniadlı kitabın bir il sonra, ikinci nəşrində (“Səda” mətbəəsi, 1914, s.18-19) “Kazımovski” imzası ilə çap etdirmişdir. “Kazımovski” – tanınmış şair Səməd Mənsurun soyadıdır. Onun “Kəşkül və yaxud Nəğmələr məcmuəsi”ndə “Atalara xitab”, “Millətə xitab”, “Marş” adlı şeirləri “Səməd Mənsur Kazımov”, “Səməd Mənsur” imzası ilə çap olunmuşdur. “Ayıl qardaşım”

¹⁹ Türk nəğmələrinin məcmuəsi. Badkubə: Çapxaneyi bəradərani Orucov. 1326 (1909) s. 1

şeyrinin 5-ci beytinin “Kəşkül və yaxud Nəğmələr məcmiəsi”ndə tam fərqli olduğu da qeyd edilməlidir.

“Milli nəğmələr” poeziya toplusunda yetərincə diqqətçəkən, bu gün sevilə-sevilə qürur, fərəh hissi ilə oxunan, dillər əzbəri olan, zaman-zaman əsl müəllifi mübahisə predmetinə çevrilən şeirlərdən biri də Cəmo bəyin “Vətən Marşı” adlı əsəridir. Sözləri bugünkü Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni ilə eyni olan “Vətən Marşı”nın Cümhuriyyət Parlamentində müzakirəsi və təsdiqi baş tutmamışdır. Himn və Gerb üzrə elan edilmiş müsabiqənin yekunu 1 may 1920-ci ilə təyin edilsə də Azərbaycan Cümhuriyyətinin Rusiyanın XI Ordusu tərəfindən işğalı nəticəsində bu mühüm dövlət tədbiri yarımçıq qalmışdır.

1918-ci ildə Cəmo bəy Cəbrayılbəyli tərəfindən yazılmış, ilk adı “Vətənim” olan, Üzeyir bəy Hacıbəylinin bəstəsindən sonra “Vətən Marşı” adlandırılmış və 1919-cu ildə Mirzəzadə qardaşlarının nəşr etdirdiyi “Milli nəğmələr” kitabında çaplanmış şeirin sonrakı taleyi həm qarqaşalı, keşməkeşli, həm də uğurlu olmuşdur. Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin “Vətən Marşı” şeirinin nəşr tarixi və müəlliflik məsələsi ilə daha ətraflı tanış olmaq istəyənlər bu sətirlərin müəllifinin mövzu ilə bağlı monoqrafiyasını nəzərdən keçirməsi məsləhətdir.²⁰

Monoqrafiya “Elm və sənət məclis”ində, qəzet və jurnallarda, televiziya kanallarında, saytlarda, YouTube platformada, sosial şəbəkələrdə geniş müzakirə olunduğu üçün bəzi məqamlara diqqət ayırmaq zərurəti yaranmışdır. Öncə adı çəkilən monoqrafiyanı oxuyaraq müsbət rəylərini mətbuatda və sosial şəbəkələrdə bildirən professorlardan, tarixçi, filoloq-mütəxəssislərdən Solmaz Rüstəmov-Tohidi, Ədalət Tahirzadə, Hamlet İsxanlı, Bədrixan Əhmədli, Abid Tahirli, Əlizadə Əsgərli, Almaz Ülvi, Tamella Kərimova, Firdovsiyyə Əhmədova, Safurə Quliyeva, Əli Məmmədbağiroğlu və onlarla digərləri səmimi təşəkkürlərə layiqdilər. Onlar həqiqəti - şöhrətdən üstün tutanlar, millətə xidməti – məmura itaətdən zəruri sayanlar, düz, doğru, açıq, həqiqi sözün təəssübünü çəkən, cəsarətli düşüncə adamlarıdır. Az da olsa heç bir fakt olmadan əks mövqedə dayanan opponentlərə də rast gəldi. Onlar şeirin çapından 80 il, himnimizin mətni kimi Milli Məclisdə təsdiqindən 8 il sonra “Cəmo bəy” imzası ilə nəşr edilmiş “Vətən marşı”nın müəllifinin kimliyinə aydınlıq gətirmək üçün absurd “abreviatūra” yozumunu irəli sürdülər. Bu barədə filologiya elmləri doktoru, Cavadşünas-alim Aybəniz Əliyeva-Kəngərli “Bakı-Xəbər”ə müsahibəsində demişdir: “1919-cu ildə himnin mətni “Cəmo bəy” imzası ilə çap olunub. Əhməd Cavadın “Cəmo bəy” imzası ilə şeir yazmağa nə ehtiyacı vardı? Belə bir şey ola bilərdimi? Ola bilməzdi... Gerçəklik budur ki, bu mətnin müəllifi Əhməd Cavad deyil... O vaxt Əhməd Cavadın oğlu Yılmaz Axundzadə dedi ki, bu, “Cavadov Əhməd Məmmədalı oğlu” deməkdir...”

Bir məsələni də xatırladım: mənim ustadım, elmi rəhbərim Abdulla Şaiqin oğlu akademik Kamal Talıbzadə idi. Əhməd Cavadın oğlu Yılmaz Axundzadə Kamal müəllimə qədər çıxıb xahiş etdirdi ki, Aybəniz bir də bu mövzuda danışsın.”²¹

Akademik K.Talıbzadə vasitəsilə Aybəniz Əliyeva-Kəngərliyə və həqiqəti söyləyənlərə bu ilk münasibət deyil. Himnin mətni 27 may 1992-ci ildə Milli Məclisdə

²⁰ Asif Rüstəmli. “Cəmo bəy Cəbrayılbəyli: Həyatı və bədii yaradıcılığı”. Bakı: “Elm və təhsil”, 2024, 204 s. (Link: Prezident Kitabxanası: <https://www.preslib.az/az/elibrary/ebook/5QIupBi>)

²¹ Himnimizin müəllifi ilə bağlı söz-söhbət baş alıb gedir – Əhməd Cavadçılarının səsi çıxacaqmı?... (Aybəniz Kəngərli ilə müsahibə). Bakı: “Bakı-Xəbər” qəzeti, 2025, 23 aprel.

müzakirə olunarkən Millət vəkili, xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı demişdir: ...biz Azərbaycanın mühüm dövlət məsələsini (*Himnin qəbulunu-A.R.*) həll eləyirik. Nə Səməd Vurğunun övladlarının, nə Əhməd Cavadın övladlarının arzusunu həll eləmirik”²². Milli Məclisdə Himnimizin qəbulu zamanı elmi araşdırmalara, sənədlərə, faktlara deyil, təəssüf ki, müəyyən marağa söykənən xahişlərə, təzyiqlərə, mülahizələrə üstünlük verildiyi müşahidə olunur.

“Bakı-Xəbər” qəzetinə verdiyi müsahibədə fil.e.d. Aybəniz Əliyeva-Kəngərli “Himnimizin mətninin Əhməd Cavadla aid olmadığını, Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin olduğunu ilk dəfə mən üzə çıxarıb çap etdirmişəm” – deyə xüsusi vurğulamışdır. Amma həqiqət odur ki, “Vətən marşı” (“Azərbaycan marşı”) şeirinin müəllifinin Cəmo bəy Cəbrayılbəyli olduğunu Aybəniz Kəngərliyə 9 il əvvəl – 1990-cı ildə fədakar tədqiqatçı Mövsüm Əliyev “Odlar yurdu”²³ və “Ədəbiyyat və incəsənət”²⁴ qəzetlərində yazıb çap etdirmişdir (Onun bu ədalətli mövqeyini fil.e.d. Aybəniz Kəngərli, tədqiqatçı-jurnalist İlham Abbasov, əməkdar müəllim Nazim Nəsrəddinov və onlarla digərləri dəstəkləmiş, davam etdirmiş, Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin həyatı və yaradıcılığı daha ətraflı araşdırılmışdır).

A.Kəngərlinin məlumatından o da bəlli olur ki, “Cəmo bəy” sözünü Ə.Cavadla bağlamaq üçün uzun illər prokurorluq oranlarında yüksək vəzifə tutmuş (1985-2001), Milli Məclisin deputatı olmuş (1990-1995), hörmətli Yılmaz Cavad oğlu Axundzadə (1935-2006) təxminən 1999-cu ildən sonra ilk dəfə abreviatura iddiasını irəli sürmüşdür. Ötən il (2025) “Ədəbiyyat qəzeti”ndə bu versiyanın müəllifinin “professor Firudin Ağasıoğlu” olduğu vurğulanmışdı.

Şübhəsiz ki, kimliyindən, elmi adından, dərəcəsiindən asılı olmayaraq qeyd etməliyik ki, bu “abreviatura”nın elmi və məntiqi əsası yoxdur. Atribusiyanın açıq və sərt tələblərinə də cavab vermir. Azərbaycan qrafikalı ərəb əlifbasını bilməyən insanlar yanlış yola yönəltmək, həqiqəti (həm də öz eybini) ört-basdır etmək niyyətilə uydurulmuş versiyadır.

Həm “Cəmo bəy” (جمو بك) sözünü, həm də “Cavad Əhməd Məhəmməd Əli oğlu” (جواد احمد محمد علي اوغلو) kəlmələrini ərəb qrafikası ilə yazıb müqayisə etsək abreviaturanın qüsurları, uyğunsuzluğu özünü qabarıq büruzə verəcəkdir.

Birinci uyğunsuzluq: “CƏMO” (جمو) sözü ərəb qrafikası ilə üç hərfdən ibarət olduğu halda “Cavad Əhməd Məhəmməd Əli oğlu” (جواد احمد محمد علي اوغلو) beş sözdən ibarətdir.

İkinci uyğunsuzluq: “CƏMO” (جمو) sözünün ərəb əlifbası ilə yazılışındakı “Ə” qrafik işarəsi olmayan səsdır. “Əhməd” sözündəki (احمد) “Ə” (ا) əlif hərfi ilə yazılır və bu qrafik işarə “Cəmo” (جمو) sözündə yoxdur.

Üçüncü uyğunsuzluq: “Məhəmməd Əli” (محمد علي) adı mürəkkəb isim olsa da ərəb qrafikası ilə komponentlər ayrı yazılır. “Əli” (علي) sözünün birinci hərfi olan əyn (ع) hərfi “Cəmo” (جمو) ismində öz qrafik əksini tapmamışdır.

Dördüncü uyğunsuzluq: “Cəmo” (جمو) sözündəki “o” hərfi ərəb işarəsi ilə yalnız “vav”la (و) yazılır, “oğlu” (اوغلو) sözündəki “o” hərfi isə əski əlifba ilə “Əlif” və “vav” (و) qrafik işarələrinin birliyindən ibarətdir.

²² İ.Şıxlı. AR Milli Məclisinin 27 May 1992-ci il İclasında çıxış. AR MM Fond-2941, siyahı-1, iş-71, vərəq-36

²³ Mövsüm Əliyev. ADR: Gerb, Himn. Bakı: “Odlar yurdu” qəzeti, 1990, iyun, № 11

²⁴ Mövsüm Əliyev. Tarixin “ağ səhifələri”. Bakı: ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1990, 20 aprel, № 14

Beləliklə, “Cəmo bəy” sözü “Cavad Əhməd Məhəmməd Əli oğlu” anlamının abreviaturasına çevrilə bilmir. Bu yozuma istinad edərək “Vətən marşı” şeirini Cümhuriyyət şairi Əhməd Cavadın yazdığını düşünənlər, iddia edənlər yanılırlar. Bu fikri bir neçə arqument ilə də möhkəmləndirmək mümkündür:

1. “Cəmo bəy” imzalı “Vətən marşı” şeiri Əhməd Cavadın olsaydı “müəllif” həmin şeirini də 1919-cu ildə “Milli nəğmələr”dən bir neçə ay sonra “Hökumət mətbəəsində təb olun”muş və cəmi 38 səhifəlik “Dalğa” kitabına daxil edərdi.

2. Ə.Cavad “Dalğa”ya yazdığı “Bir-iki söz”ündə oxucularının diqqətinə çatdırırdı: “Bu kitabça say hesabı ilə ikinci kitabçamdır. “Qoşma”nın qazandığı hüsn-i təvəccöhünü də təb etdirdi. İçərisində ən yeni parçalar olduğu kibi pək əskiləri də vardır. Düzülişü tarix etibarilə degildir. Verilən izahatlar yoldaşlardan bir qisminin əsrarı üzərinədir. “Varını verən utanmaz!””²⁵

Ə.Cavad “Dalğa” kitabçasının “*İçərisində ən yeni parçalar olduğu kibi pək əskiləri də vardır*” – deyir və səmimi düşüncəsi ilə özü sonralar adına çıxıla biləcək (Hacı Kərim Sanılının “Azərbaycan” (1919), Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin “Vətən marşı” (1919) və s.) şeirlərini mistik bir uzaqgörənliklə qəbul etmir və ya “Mənim yazdığım şeirlər yalnız bunlardır” – düşüncəsində dayanır.

3. Ə.Cavadın 1990-cı ilə qədər Azərbaycanda və Türkiyədə çap olunan bütün şeirləri özünün açıq imzası ilə verildiyi halda “Cəmo bəy”in “Vətən marşı” (sonralar “Azərbaycan”, “Azərbaycan marşı”) heç bir nəşrdə “Ə.Cavad” imzası ilə dərc edilməmişdir.

Ehtimal etsək ki, “Cəmo bəy”in “Vətən marşı” Ə.Cavadındır, onda istiqlal şairinin bu imza ilə çap etdirdiyi digər şeiri varmı – Xeyr! Yaxud “Cəmo bəy” imzası ilə həmin dövrdə çap olunmuş “Qənbər və Heydər”, “Nəğmə”, “Annəmə”, “Sənsən” və b. şeirləri Ə.Cavada aid etmək mümkündürmü? – Əlbəttə xeyr! Niyə? Çünki bu halda attateza dil hadisəsi baş verir. Bəs onda niyə eyni imza ilə nəşr edilmiş “Vətən marşı” heç bir fakta, sənədə əsaslanmadan Ə.Cavada aid edilməlidir?! Ona görə ki, “Vətən marşı”nın mətni indiki Dövlət Himninin sözləri ilə eynidir?! Himnimizin sözlərinin müəllifliyi yalnız Ə.Cavada yaraşır deyə Cəmo bəyin haqqını danmaqı lazımdır?!

4. Araşdırmalar təsdiqləyir ki, Cəmo bəyin “Vətən marşı” (“Azərbaycan marşı”) əsəri Ü.Hacıbəylinin notu ilə birgə ilk dəfə Etem Üngörün “Türk marşları” (Ankara, 1965) kitabında çap olunmuş, Maestro Niyazi 1968-ci ildə həmin kitabı Türkiyədən Bakıya gətirərək Vaqif Səmədoğluna vermiş, o da öz növbəsində “Azərbaycan marşı”nın notunu və mətnini köçürərək kitabı Maestroya qaytarmışdır. İyirmi bir ildən sonra V.Səmədoğlu bəstəkar Aydın Əzimə musiqini aranjman etdirmiş, ona elə gəlmişdir ki, E.Üngörün “Türk marşları”nda “Azərbaycan marşı”nın “...bəstəkarı kimi Üzeyir Hacıbəyovun, mətnin müəllifi kimi isə Əhməd Cavadın adı qeyd olunub”.²⁶

Əslində isə göstərilən mənbədə bəstəkarın adı yazıldığı halda “mətnin müəllifi kimi Əhməd Cavadın adı” qeyd edilməmişdir. Nəticədə Cəmo bəyin “Vətən marşı” (“Azərbaycan marşı”) Milli Məclisin 27 may 1992-ci il, 142 sayılı qərarı ilə yanlış olaraq Əhməd

²⁵ Ə.Cavad. “Dalğa”. Bakı: Hökumət mətbəəsi, 1919 (1337), s.2 (38 s.)

²⁶ İradə Sarıyeva. Məşhur himnimizin müəllifi... (V.Səmədoğlu ilə müsahibə). Bakı-Xəbər qəz., 2011, 24 fevral, s.15

Cavadın adına çıxılmış, mühüm dövlət sənədini Prezident vəzifəsini icra edən İsa Qəmbərov və MM-in komitə sədri Firudin Ağası oğlu Cəlilov imzalamışdır.

5. Nəhayət, Əhməd Cavad əqidəsinə sadıq musavatçı şair idi və onun siyasi baxışlarına zidd olan bir partiyanın – Sosialistlər fraksiyasının himayəsində fəaliyyət göstərən “İran” mətbəəsinin nəşrində iştirakı mümkünsüz idi.

Bütün bu qeyd edilən arqumentlər təsdiqləyir ki, Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin “Vətən marşı”nın (“Azərbaycan marşı”nın) Əhməd Cavada aidiyyəti yoxdur və Milli Məclis səviyyəsində vaxtilə buraxılmış səhvin düzəldilməsi indi düşündüyümüzə qat-qat müşkül olsa da xalqımızın övladları real həqiqətləri bilmək haqlarına, səlahiyyətlərinə malikdirlər.

“Vətən marşı” (“Azərbaycan marşı”) şeirinin C.A.Cəbrayılbəyliyə məxsus olduğunu təsdiqləyən yetərinə mötəbər arqumentlər və faktlar mövcuddur:

1. İlk adı “Vətənim” olan, “Milli nəğmələr” (1919, s.22) məcmuəsində “Vətən marşı” sərlövhəsi ilə nəşr edilən şeirin müəllifi birmənalı olaraq “Cəmo bəy”dir. Bu birinci və ən əsas arqumentdir. Bu adın dürüstlüyü üzərinə “abreviatura” adı ilə şübhə kölgəsi salmaq doğru deyil.

2. Həmin dövrün mətbuatında Cəbrayılbəyлідən başqa “Cəmo bəy” imzası ilə şeirlər, nəğmələr, ədəbi əsərlər yazıb çap etdirən ikinci şəxs məlum deyildir (Cəmo bəy Hacınski adını bu polemikaya daşıyanlar buyurub onun Azərbaycan türkcəsində bircə şeirini üzə çıxartsinlər. A.Bayramoğlunun bu adla bağlı ehtiyatsız, tələskən mülahizəsindən indi də bəziləri əsas problemdən diqqəti yayındırmaq üçün manipulyasiya edirlər).

3. C.A.Cəbrayılbəyli 1912-1922-ci illərdə “Məktəb”, “Evraqi-nəfisə”, “Qırmızı günəş”, “Yeni yıldız” jurnallarında, “İqbal” qəzetində və b. mətbuat orqanlarında lirik şeirlərini, nəğmələrini, hekayə, məktub və məzhəkələrini “Cəmo bəy”, “Cəmo C.”, “Cəmo Cəbrayıl”, “Cəmo bəy Cəbrayılbəyli”, “Cəmo Cəbrayılzadə” və digər imzalarla çap etdirmişdir. Dövrünün tanınmış ədibinin imzası ilə eyniyyət təşkil edən şair, nasir, dramaturq oxşarı mövcud deyildir.

4. “Vətənim” (“Vətən marşı”, “Azərbaycan marşı”) şeirinin ərəb qrafikalı ilk versiyası Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin ailə arxivindən tapılmışdır. Hafizəsinə güvənərək “Cəmo dayı”sının “Vətənim” şeirini kağıza köçürən Gülsüm Əfəndizadə sonda qeyd etmişdir: “Müəllifi – əzizimiz, çox hörmətə layiq və malik, mərhum Cəmo bəy Cəbrayılzadədir. Yazılıbdır 1918-minci sənədə, Bakı şəhərində.”²⁷

Cəmo bəyin “Vətənim” şeiri “Vətən marşı”nın çap nüsxəsinin surəti deyil, onun ilkin və fərqli versiyasıdır.

5. Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin 1918-ci ildə yazdığı “Vətənim” şeiri cüzi redaktə ilə “Milli nəğmələr” kitabında “Vətən marşı” (1919), “Öz dilək” jurnalında “Azərbaycan marşı” (1923), “İstiqlal uğrunda” şeirlər məcmuəsində “Azərbaycan” (1928), “Gənclər yaradıcılığı” dərgisində “Azərbaycan” (1944), “Türk Marşları” kitabında “Azərbaycan marşı” (1965), “Azərbaycan Balosu” dərgisində “Azərbaycan, Azərbaycan” (1966) adları ilə dərc olunmuşdur. Siyasi mühacirlərimizin dəstəyi ilə zaman-zaman xaricdə çaplanan bu şeirin imza yerində “Əhməd Cavad” adına təsadüf edilməmişdir.

6. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Milli Məclisin 27 may 1992-ci il tarixli, 147 sayılı absurd qərarına rəğmən nüfuzlu nəşrlərdə, xüsusilə akademik Yaqub

²⁷ Gülsüm Əfəndizadənin əlyazmasının orijinalı şəxsi arxivindədir – A.R.

Mahmudovun baş redaktorluğu ilə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası”nda²⁸, “Şamaxı Ensiklopediyası”nda²⁹ “Azərbaycan Respublikasının hazırkı himninin mətninin müəllifinin Cəmo Cəbrayılbəyliyə məxsus olması” vurğulanmışdır.

“Vətən marşı” (“Azərbaycan marşı”) şeirini Ə.Cavada aid edənlərin “saman çöpündən” də zəif və yeganə bəlgəsi, arqumenti “Cəmo bəy” imzasını abreviatura hesab etmələridir. Bu uydurma versiyanı 1919-1990-cı illərdə təsdiqləyən bir dənə də olsa yazılı heç bir qeyd, əlyazma, xatirə, çap və ya qeyri-çap materialı mövcud deyildir.

Yətinəcə məlum həqiqətlərə skeptik yanaşan, mübhəm sifarişlərə köləlik edən, “filankəs belə deyib” zehniyyətini doqmalaşdıran opponentlərimin mövzu ilə bağlı bəzi mülahizələrinə aydınlıq gətirilməsini zəruri hesab edirəm.

Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin “Vətənim” (“Vətən marşı”, “Azərbaycan marşı”) şeirinin əlyazmasının Gülsüm Əfəndizadənin xətti ilə ailə arxivindən tapılmasını əsəbi tonda qarşılayan birisi yazır: “Şeirin əlyazması yoxdur. Asif Rüstəmlinin kitabında təqdim etdiyi əlyazma Cəmo Cəbrayılbəyliyə aid deyil, Cəbrayılbəylinin böyük bacısının nəvəsi Gülsüm Əfəndizadə tərəfindən sonradan kağıza köçürülüb... 1967-ci ildə bir qohumun *yaddaşdan yazıya köçürdüyü əlyazma* (?) belə ciddi mövzunun dəlili ola bilərmi?”

Sual sahibinin narahatçılığına səbəb olan iki detala diqqət yetirək: 1. Cəmo bəyin “Vətənim” şeiri öz xətti ilə yazılmayıb. 2. Bu şeiri Gülsüm Əfəndizadə 1967-ci ildə yaddaşından kağıza köçürməsi dəlil sayıla bilərmi?

Əvvəla, “Vətən marşı” anonim, gizli imza və ya ləqəblə deyil, müəllifin öz adı ilə çap olunmuşdursa onun avtoqrafı əlyazmasının saxlanılmasına ehtiyac varmı? Məlumdur ki, Vəli Xulufu “Aləmi bəzər – özü lüt gəzər” tapmacasına, Əhməd Cavad “Göy-göl” şeirinə görə 1937-ci ildə repressiyanın qurbanına çevrilmişlər. “Üç rəngli bayrağına məsud yaşa” – misralı “Vətən marşı”nın əlyazmasını o qanlı-qadalı illərdə evdə saxlamaq ölüm hökmünə bərabər tutulmazdı?! İkincisi, Cəmo bəyin xanımı Şəfiqə Cəbrayılbəylinin xahişi ilə Gülsüm xanım dayısı Cəmo bəyin “Vətənim” şeirini 1967-ci ildə yaddaşından kağıza köçürübsə və bu şeir hazırkı Dövlət himnimizin mətni ilə eynidirsə, niyə də mötəbər dəlil sayıla bilməz?! 1967-ci il sovet rejiminin tüğyan etdiyi, “Azərbaycan dili” tələbinə görə tələbələrin kütləvi həbs olunduğu dövr idi. Bu vaxt kim inanardı ki, Azərbaycan haçansa dövlət müstəqilliyini bərpa edəcək, yaddaşdan kağıza süzülən “Vətənim” şeiri Cümhuriyyət varisinin – çağdaş Respublikamızın himninə çevriləcəkdir?!

Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin “Vətənim” (“Vətən marşı”) şeirini 37-nin qan qoxulu mühitindən zədəsiz keçirərək məhz 1967-ci ildə müəllifin – Cəmo bəyin 80 illiyində şair təbiətli Gülsüm xanımın kağıza köçürməsi mənəvi sərvətlərimizin qorunmasında milli yaddaşın etibarlı saxlanacağı yeri olduğunu bir daha təsdiqləmişdir...

Cəmo bəyin atribusiya məsələsi üzərində geniş, ətraflı dayanmağımızın səbəblərindən biri də odur ki, “Vətən marşı” şeirinin “Milli nəğmələr” məcmuəsinə daxil edilməsi ilə o “yalnız dövrün ədəbiyyat hadisəsi olmayıb, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin mühüm atributu olan dövlət himninin sözlərinin əsl müəllifinin təsdiqi üçün həm də tarixi mənbə funksiyası daşıyır” (S.Rüstəmov-Tohidi).

²⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cild. I cild. Bakı: “Lider nəşriyyatı”, 2004, s.279 (440 s.)

²⁹ Şamaxı Ensiklopediyası. Bakı: “1905.az studio”, 2015, s.52 (432)

Cümhuriyyət yadigarı olan “Milli nəğmələr” kitabı Abbas Səhhətin “Azərbaycan” şeiri ilə açılır. Bu əsər ilk dəfə “Məktəb” jurnalının 1914-cü il, 1 fevral tarixli ikinci sayında “Vətən” adı ilə dərc olunmuşdur. “Milli nəğmələr”də bu əsərin adı “Azərbaycan” sözü ilə əvəzlənmiş, ilk mənbadə birinci bəndin birinci misrası: “*Qafqaz qitəsidir mənim vətənim*” və üçüncü misrası: “*O məmləkətdə mən vücuda gəldim*” – sözləri qismən dəyişdirilmişdir. Kitabda A.Səhhətin “Fəryad” və “Quşlar” şeirləri də yer almışdır.

Satirik şair Mirzə Ələkbər Sabirin elm, təhsil və tərbiyədən bəhs edən “Elm və birligə tərgib”, “Məktəb” və “Məktəbə tərgib” şeirləri də topluya daxil edilmişdir. Sovet dönəmi “Hophopnamə”lərinin “İzah və şərhlər”ində “Məktəbə tərgib” şeiri haqqında yazılmışdır: “İlk dəfə “Milli nəğmələr” məcmuəsində (1907) “Ə.Sabir” imzası ilə çap olunmuşdur.” Məlumdur ki, 1907-ci ildə bu adda məcmuə nəşr edilməmişdir. Tərtibçilər 1919-cu ildə çıxan “Milli nəğmələr”in tarixini “1907” göstərməklə diqqəti Cümhuriyyət dövründən yayındırmaq məqsədi güdmüşlər. Təəssüf ki, M.Ə.Sabirin müstəqilliyimizin bərpasından sonra da nəşr edilən “Hophopnamə”lərində bu səhv indiyədək təkrarlanmaqdadır.

“Milli nəğmələr”də ən çox şeiri çap olunan şair Ağəli Nəsehdir. Onun altı şeiri Nəseh imzası ilə, on bir şeiri isə imzasız olaraq kitaba daxil edilmişdir. Mirzəzadə qardaşlarının şairə bu lütfkarlığı Nəsehin vaxtikən Şamaxıda onlara göstərdiyi təmənnasız səxavətinin bədəli, minnətdarlıq nişanəsi kimi də dəyərləndirmək olar.

“Milli nəğmələr”i cəm və nəşr edənlər şeir seçimində, ixtisar və redaktə işlərində qismən sərbəst idilər. Qeyd olunduğu kimi tərtibçi(lər) A.Səhhətin “Vətən” şeirini “Azərbaycan” adlandırmışlar. Kazımovskinin (Səməd Mənsur – A.R.) “Ayıl qardaşım” şeiri Cəfər Bünyadzadənin 1913-cü ildə nəşr etdirdiyi “Kəşkül və yaxud Nəğmələr məcmiəsi”ndə (s.17) yanlış olaraq “Həsən bəy Zərdabi” adı ilə verilsə də “Milli nəğmələr”də bu əsər imzasız çap olunmuşdur. “Bahariyyat” şeiri ilk dəfə H.B.Zərdabinin nəşiri olduğu “Türk nəğmələrinin məcmuəsi”ndə (Badkubə, 1901, s.14-16 və B., “Nicat”, 1909, s.13-15) kitablarında imzasız çap olunsada “Milli nəğmələr”də Mirzəzadə haqlı olaraq əsərin müəllifinin “Nəseh” olduğunu qeyd etmişdir.

Əhməd Kamalın (1873-1942) “Təraneyi-vətən” şeiri ilk dəfə 1910-cu ildə “Yeni Füyuzat” jurnalının 3-cü sayında dərc olunmuş, 6 bənddən ibarətdir. “Təraneyi-vətən”in iki bəndi “Milli nəğmələr”də ixtisar edilmişdir. Eləcə də M.Hadinin “Çocuğa xitab” müsəddəsi ilk dəfə 1908-ci il, fevral tarixli “Tazə həyat” qəzetində 11 bənd həcmində dərc olunmuşdur. Bu əsərin “Milli nəğmələr” kitabına yalnız ilk dörd bəndi daxil edilmişdir.

“Türkün namusu” şeiri “Türkün cihad təhəlliki” adı ilə “Əsgəri nəğmələr”də (cəm və nəşr edənə Ə.R.Dai. Bakı, Hökumət mətbəəsi, 1919, s.14-16) imzasız və beş bənd həcmində verilmiş, “Milli nəğmələr”də isə bu şeirin iki bəndi ixtisar olunmuşdur.

“Təşviqi-ətfali-məktəb” şeiri ilk dəfə H.B.Zərdabinin nəşiri olduğu “Türk nəğmələrinin məcmiəsi”ndə (Badkubə, 1901, s.13-14) “Tərgibi-ətfali-məktəb” adı ilə çap edilmiş, amma “Milli nəğmələ”in nəşiri Mirzəzadə bu şeiri topluya (Bakı, “Milli nəğmələr”, 1919, s.38) haqlı olaraq “Nəseh” imzası ilə salmışdır.

“Hali-vətən” şeiri “Turani” (Əli bəy Hüseynzadə) imzası ilə ilk dəfə Bakıda çıxan “Dəbistan” jurnalında (1906, №16) dərc edilmişdir. “Səfa” məktəbinin müəllimi Cəfər Bünyadzadə cəm və nəşr etdirdiyi “Kəşkül və yaxud Nəğmələr məcmuəsi”ndə (Bakı, Səda mətbəəsi, 1914, s.26-27) “Hali-vətən” şeirini dil-üslub xətalrı ilə vermişdir. Nəğmə mətni olaraq şeirə əlavələr edən tərtibçi hər bəndin 3-cü misrasından sonra “Əman, əman...”

kəlmələrini daxil etmişdir. “Milli nəğmələr”dəki “Həli-vətən” şeiri ilk çap nüsxəsinə – “Dəbistan” dərgisində getmiş versiyasına əsaslanmışdır.

“Milli nəğmələr” kitabında imzasız verilmiş 22 şeirin müəlliflik məsələsinə aydınlıq gətirilmiş, 19 əsərin isə yazarını müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Bərpa edilən müəllif adları kitabın mündəricatında mötərzə içində verilmişdir.

Kitabda ümumi əhval-ruhiyyəni yüksəldən, vətənpərvərlik hissini coşdurən marşlar üstünlük təşkil edir. Onlardan Namiq Kamalın “*Vətən marşı*”, “*Vətən marşı*” (2), Tofiq Fikrət bəyin “*Millət şərqi*”, Cəmo bəyin “*Vətən marşı*”, Əhməd Kamalın “*Marş*”, İsmayıl Həqqi bəyin “*Marş*”, Əli Kaminin “*Marş*”, Zülfüqar bəy Hacıbəylinin “*Marş*”, Feyzi bəyin “*Marş*”, imzasız “*Qafqaz marşı*”, “*Marş*”, Xədicə xanımın “*Milli marş*” və digər əsərlərinin *ritmi* – igidlərin ürək döyüntüləri, *notu* – əsgər ayaqlarının vətən torpaqları üzərində buraxdığı silinməz izlər oldu.

Poeziya toplusunda iki nəfər xanım şairə – Rəbiyyə xanım “Ninni” və Xədicə xanım “Milli marş” əsərləri ilə təmsil olunur. Rəbiyyə xanım haqqında heç bir məlumata rast gəlinməsə də, Xədicə xanım haqqında az da olsa informasiya mövcuddur. O, “Milli marş” şeirini “Evraqi-Nəfisə” məcmuəsinə təqdim etmiş, jurnalın müdiri, məşhur bəstəkar Zülfüqar bəy Hacıbəyli 28 may 1919-cu il “Azərbaycan istiqlalı” bayramı günündə ifa olunması üçün musiqi bəstələmişdir. Məcmuədə nəşr olunan “Milli marş”ın sonunda redaksiya tərəfindən yazılmışdır: “Azərbaycanın gənc şairələrindən Xədicə xanımın ilk dəfə olaraq yazdığı və “Evraqi-nəfisə”yə hədiyyə etdiyi təraneyi-vətənpərvəranəsidir”. Sonrakı mərhələdə təəssüf ki, “Azərbaycanın gənc şairələrindən Xədicə xanımın” ədəbi izinə düşmək mümkün olmamışdır.

Qafur Rəşad və Ağa Həsən Mirzəzadə qardaşlarının 1919-cu ildə cəm və nəşr etdiyi “Milli nəğmələr” kitabında Azərbaycan Türk ədəbiyyatının görkəmli simaları, söz sənətinin müqtədir şəxsiyyətləri ilə yanaşı Rəbiyyə xanım, Xədicə xanım kimi gənclərə ehtiram göstərilməsi, onların ədəbi mühitə təntənəli təqdim olunması, elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində milliliyin coşğusu, poeziyada birliyə, qardaşlığa, dövlət, ordu quruculuğuna çağırışlar Cümhuriyyət məfkurəsinin insanlara bəxş etdiyi istiqlal şərqi, hiss və duyğuları ehtizaza gətirən həyat təranələri, milli nəğmələrdir.

Asif Rüstəmli

*AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun şöbə müdiri,
filologiya elmləri doktoru, professor*

“Azərbaycan” jurnalı, Bakı: 2026, № 5, s.176-186